

-: રૂપરેખા :-

- 13.0 ઉદ્દેશો
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 વ્યાપારચક્રોનાં કારણો અને અસરો
- 13.3 વ્યાપારચક્રોનું નિયંત્રણ
- 13.4 વ્યાપારચક્રોના નિયંત્રણ માટે કેઈન્સનો અભિગમ
- 13.5 વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ અંગે સેમ્યુલસનના વિચારો
- 13.6 વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ અંગે હિક્સના વિચારો
- 13.7 સારાંશ
- 13.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 13.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :
 - (ક) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.
 - (બ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.
 - (ગ) સાચો વિકલ્પ પસંદ કરીને જવાબ આપો.
- ઉપયોગી સંદર્ભ વાચન
- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

13.0 ઉદ્દેશો (Objective) :

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે,
- અર્થતંત્રમાં વ્યાપારચક્રોની અસરોને ઓળખી શકશો.
 - વ્યાપારચક્રોને નિયંત્રણ કરવાનું મહત્ત્વ સમજાવી શકશો.
 - વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ બાબતે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલા સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરી શકશો.
 - વ્યાપારચક્રોના નિયંત્રણ માટે વર્તમાનમાં કયા પ્રકારની નીતિ ઉપયોગી થઈ શકે અને અમલમાં મૂકી શકાય તે અંગે ચર્ચા કરી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના :

તમે એકમ-10માં વ્યાપારચક્રો વિશે પરિચય મેળવ્યો. વ્યાપારચક્રોનાં લક્ષણો, તબક્કા વગેરેની સમજ કેળવી. જુદાં જુદાં અર્થતંત્રના અનુભવોથી એ સાબિત થયું છે કે વ્યાપારચક્રોની તીવ્રતા અર્થતંત્રને નુકસાન કરે છે. ઘણા લોકો અને અર્થશાસ્ત્રીઓએ તે માટેના સિદ્ધાંતો પણ રજૂ કર્યા છે. આ એકમમાં આપણે વ્યાપારચક્રોનાં કારણો, તેની અસરો અને તેના માટેના જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓની વિચારધારાનો અભ્યાસ કરીશું. આ એકમમાં આપણે કેઈન્સ, હિક્સ તથા સેમ્યુલસનના વ્યાપારચક્ર વિશેના વિચારોનો અભ્યાસ કરીશું.

13.2 વ્યાપારચક્રોનાં કારણો અને અસરો :

13.2.1 વ્યાપારચક્રોનાં કારણો :

વ્યાપારચક્રને અંગ્રેજીમાં Trade Cycle કે Business Cycle કહેવાય છે. અર્થતંત્રમાં

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં થતા વધારા-ઘટાડાને વ્યાપારચક્રો કહેવામાં આવે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને માત્ર આર્થિક પરિબળો જ નહીં પરંતુ રાજકીય, સામાજિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, કુદરતી વગેરે પરિબળો પણ અસર કરે છે. આ પરિબળોથી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેજ કે મંદી આવે છે, જેને આપણે વ્યાપારચક્રો કે વેપાર ચક્રોથી ઓળખીએ છીએ. વેપાર ચક્રોને અસર કરતાં પરિબળોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય : (1) માંગ બાજુનાં પરિબળો અને (2) પુરવઠા બાજુનાં પરિબળો. માંગ બાજુનાં પરિબળોમાં લોકોની વાસ્તવિક આવકમાં થતો ફેરફાર, પ્રજાનો વિશ્વાસ અને ભાવિ અંગેના અંદાજો, નાણાંકીય નીતિ અને વ્યાજદરના ફેરફારો, ગુણક અસર, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વિનિમયદરમાં થતા ફેરફારો, સ્થાવર સંપત્તિના મૂલ્યમાં થતો ફેરફાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પુરવઠા બાજુના પરિબળોમાં ટેક્નોલોજીકલ ફેરફારો, ઉત્પાદકતામાં થતા ફેરફાર, વસ્તી (જનસંખ્યા) વિષયક ફેરફારો તથા ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં લાગતો સમય કે ફલનકાળ (gestation period/inventory cycle) વગેરેને ગણાવી શકાય.

વ્યાપારચક્રોનાં કારણરૂપ પરિબળોને હવે આપણે વિસ્તારથી સમજીએ :

- (1) વ્યાજદર : વ્યાજના દરમાં થતો ફેરફાર ઉપભોગ ખર્ચ અને મૂડીરોકાણ ખર્ચ ઉપર અસર કરે છે. જો વ્યાજદર ઘટે તો ખર્ચવા પાત્ર રકમમાં વધારો થાય છે. મૂડીરોકાણ ખર્ચ ઘટે છે. તેથી કુલ ખર્ચમાં વધારો થાય છે. આમ, બજારમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ માટેની માંગ વધે છે તથા રોકાણકારો રોકાણ કરવાની સ્થિતિમાં હોવાથી રોજગાર અને ઉત્પાદનમાં પણ વધારો થાય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ, વ્યાજદર વધતાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડે છે.
- (2) મકાનોની કિંમતમાં પરિવર્તન : મકાનો કે સ્થાવર સંપત્તિની કિંમતમાં થતો વધારો લોકોના ખર્ચ પ્રત્યેના અભિગમમાં હકારાત્મક અસર સર્જે છે. મકાનોની કિંમતમાં થતો ઘટાડો લોકોને ઓછો ખર્ચ કરવા પ્રેરે છે. એટલે કે લોકોની કુલ સંપત્તિમાં મૂલ્યમાં વધારો થાય તો અર્થતંત્રમાં ખર્ચ વધે છે, જે તેજી તરફ દોરી જાય છે.
- (3) ઉપભોક્તાઓનો ધંધા-રોજગાર પ્રત્યેનો વિશ્વાસ : અર્થતંત્રની અન્ય સામાજિક રાજકીય ક્ષેત્રે બનતી ઘટનાઓમાંથી કોઈ એક ખરાબ સમાચાર પ્રજાનો અર્થતંત્રની સ્થિરતા અને ગતિ માટેનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. પરિણામે તેની નકારાત્મક અસર લોકોની ખર્ચવાની આદત ઉપર પડે છે. કોઈ રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટના, રાજકીય અસ્થિરતાની બાબત પણ પ્રજાની ખર્ચવાની પ્રવૃત્તિ ઉપર અસર કરે છે. આ સ્થિતિમાંથી જો અર્થતંત્ર બહાર આવી જાય તો પુનઃ પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદિત કરે છે અને તેજીનું વાતાવરણ ઊભું થાય છે.
- (4) ગુણક અસર : ગુણક અસર પ્રમાણે નવાં મૂડીરોકાણમાં થતો ઘટાડો અંતે GDPમાં ઘટાડો કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે જો સરકાર દ્વારા જાહેર મૂડીરોકાણમાં ઘટાડો કરવામાં આવે તો કેટલાંક લોકો રોજગાર ગુમાવે છે, જે કુલ માંગમાં ઘટાડો કરે છે. તેવી જ રીતે અર્થતંત્રમાં થતું નવું મૂડીરોકાણ અર્થતંત્રમાં નવી રોજગારી, આવક અને ખર્ચનું હકારાત્મક ચક્ર ઊભું કરે છે.
- (5) ગતિવર્ધન અસર : ગતિવર્ધન અસર મુજબ આર્થિક વૃદ્ધિનો દર મૂડીરોકાણ ઉપર અસર કરે છે. જો આર્થિક વૃદ્ધિ દર ઘટે તો ઉત્પાદકો નવું મૂડીરોકાણ કરવા ઈચ્છતા નથી. કારણ કે તેઓ ઉત્પાદન અને વેચાણની અપેક્ષા રાખતા નથી. તેવી જ રીતે ઊંચો આર્થિક વૃદ્ધિ દર ઉત્પાદકોમાં આશા જગાવતો હોવાથી મૂડીરોકાણમાં વધારો થાય છે.

- (6) ધિરાણ અને નાણાકીય સવલતો : વિશ્વે વર્ષ 2008માં મંદીનો અનુભવ કર્યો. આ મંદીમાં મુખ્ય કારણ ધિરાણ તથા નાણાકીય સુવિધાઓનો અભાવ હતો, તેમ છતાં વર્ષ 2008 પહેલાં આ મુદ્દાને જોઈએ તેટલું મહત્વ અપાયું ન હતું. નાણાંની પ્રવાહીતા અને શાખપ્રવૃત્તિ આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહક બને છે. તેમ છતાં બેંકો પાસે ધિરાણ-ભંડોળ ઓછું પડવાને લીધે નાણાં પ્રવાહીતા ઘટી. આ સ્થિતિ મંદીને જન્મ આપે છે. કારણ કે રોકાણ કરનાર વર્ગ મૂડીની માંગ કરે છે પરંતુ તે માટે પુરવઠો ન હોવાથી મૂડીરોકાણ થઈ શકતું નથી.
- (7) ટેક્નોલોજીકલ ફેરફારો : વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને કારણે ઉત્પાદન પદ્ધતિ (ટેક્નોલોજી)માં ફેરફાર થાય છે. નવી ટેક્નોલોજીથી વધુ ઉત્પાદન કરી શકાય અથવા સાધનોની બચત થાય તો કુલ ઉત્પાદનક્ષમતા વધે છે. જો આ સ્થિતિ શ્રમિકોની બેરોજગારીમાં પરિણમે તો અર્થતંત્ર મંદી તરફ જાય છે. બેરોજગાર શ્રમ જ્યાં સુધી નવી ટેક્નોલોજીથી પરિચિત થઈને રોજગાર મેળવવા પાત્ર બને ત્યાં સુધી તેની પાસે ખર્ચવાપાત્ર આવકના અભાવે અસરકારક માંગ થશે નહીં. આ સ્થિતિ મંદીને જન્મ આપે છે.
- (8) જનસાંખ્યિકી (વસ્તી વિષયક) અસરો : વૈશ્વિક અનુભવ પ્રમાણે વિશ્વની કુલ વસ્તી વધવાનું વલણ ધરાવે છે. જો મોજશોખની વસ્તુઓની માંગમાં વધારો ન થાય તો પણ જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓની માંગમાં ઘટાડો થતો નથી. આમ, આ પ્રકારની વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરતું ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે મંદીથી ઘેરાતું નથી. જો કે કોઈ વખત લોકોનું એકથી બીજી જગ્યાએ સ્થળાંતર થાય, વ્યવસાય કે શિક્ષણના હેતુથી કે પ્રાકૃતિક આપત્તિઓના હેતુથી તો જ્યાંથી સ્થળાંતર થયું છે ત્યાં ધંધા-રોજગારની પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડે છે. તો જ્યાં વસ્તી સ્થળાંતરિત થઈને આવે છે ત્યાં અર્થતંત્ર ગતિ પકડતું હોય છે.
- (9) પ્રાકૃતિક અસરો : ગમે તેટલું આધુનિક અર્થતંત્ર હોય અને તેમાં ઉદ્યોગો તથા સેવાક્ષેત્રનો ફાળો મુખ્ય હોય તેમ છતાં અર્થતંત્રનો આધાર ખેતીક્ષેત્ર ઉપર રહેલો છે. કૃષિ માત્ર ખોરાક પૂરો પાડતું ક્ષેત્ર નથી, પરંતુ મોટાભાગના ઉદ્યોગો માટેનો કાચો માલ કૃષિક્ષેત્ર ઉપર આધારિત છે. વળી, ખેડૂતવર્ગની બજારમાં પણ ખેતીક્ષેત્રની સફળતા ઉપર આધારિત છે. ટેક્નોલોજીકલ વિકાસ અને વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો થઈ હોવા છતાં કૃષિ પાકને અનુરૂપ વાતાવરણ, અન્ય પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ વગેરે માનવીનાં સંપૂર્ણ નિયંત્રણથી બહાર છે. આમ, નબળું વર્ષ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને ધીમી પાડે છે.

13.2.2 વ્યાપારચક્રોની અસરો :

વ્યાપારચક્રોની સૌથી મુખ્ય અસર અનિશ્ચિતતા છે. તેજનો સમયગાળો કે મંદીનો સમયગાળો કેટલો લાંબો રહેશે તે જાણી શકાતું નથી. રાજકોષીય નીતિ અને નાણાકીય નીતિના ઉપયોગથી જો વ્યાપારચક્રને નિયંત્રણમાં લેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ નીતિ નિર્માણ અને તેના અમલ તથા અસર વચ્ચે થોડો સમય લાગે છે. આથી મંદીના સમયમાં રોકાણકારો રોકાણ ખર્ચ તથા સામાન્ય પ્રજા ઉપભોગ ખર્ચ કરતાં ખચકાય છે અને મંદી વધુ તીવ્ર બને છે. તેવી જ રીતે ફુગાવાનાં પરિબળો હોય ત્યારે રોકાણકારો આશાવાદી હોવાથી તેજ/ફુગાવો તીવ્ર બને છે. વ્યાપારચક્રની અસરો નીચે પ્રમાણે નોંધી શકાય :

- (i) વણ વપરાયેલાં ઉત્પાદન સાધનો : વ્યાપારચક્રોની અસરોમાંથી મંદીના સમયની

- સૌથી ખરાબ અસર એ કહી શકાય કે મંદીના ગાળામાં ઉત્પાદન સાધનો વણ વપરાયેલાં પડ્યાં રહેતાં હોવાથી સ્થિતિ સાધનોના બગાડમાં પરિણમે છે. શ્રમિકો પણ જો લાંબા સમય સુધી બેરોજગાર રહે તો તેઓની ઉત્પાદકતા ઘટે છે. સમય જતાં યંત્રો પણ ઉપયોગમાં લેવાયા વિના પડી રહે તો કામ આપી શકતાં નથી.
- (ii) આર્થિક વૃદ્ધિ દરમાં ઘટાડો : મંદીના સમયમાં ઉપભોગ અને રોકાણ ખર્ચ ઘટતો હોવાથી અર્થતંત્રનો વૃદ્ધિદર ઘટે છે.
- (iii) બિનકાર્યક્ષમ પેઢીઓ બજારમાંથી નીકળી જાય છે : વેપારચક્રની આ અસર શુમ્પીટર જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ અર્થતંત્ર માટે હકારાત્મક ગણાવે છે. મંદીમાં જે પેઢીઓ પાસે રાહ જોવાની ક્ષમતા (waiting ability) હશે તે પેઢીઓ જ ટકી શકશે. બિનકાર્યક્ષમ પેઢીઓએ બજારમાંથી નીકળી જવું પડશે. આ સ્થિતિને શુમ્પીટર રચનાત્મક વિધ્વંશ (Creative destruction) તરીકે ઓળખાવે છે. બજારમાંથી નીકળી જતી પેઢીઓનાં ઉત્પાદન સાધનો કાર્યક્ષમ પેઢીઓ પાસે આવતાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ થશે.
- (iv) મૂડીરોકણમાં ઘટાડો : સામાન્ય રીતે મંદીના ગાળામાં રોકાણ, ઉત્પાદન, રોજગાર, આવક વગેરેમાં ઘટાડો થતો હોય છે. પરંતુ આ જ પ્રકારની અનિશ્ચિતતા તેજના સમયમાં પણ હોય છે. તેથી તેજ હોવા છતાં પણ કેટલાક રોકાણકારો નવું મૂડીરોકાણ કરતા હોતા નથી, કારણ કે આ પ્રકારની તેજની સ્થિતિ કેટલો લાંબો સમય ચાલુ રહેશે તે બાબતે અનિશ્ચિતતા હોય છે. જો આ તેજ ટૂંકા ગાળાની હોય તો મંદીના સમયમાં તરત જ પરિણમે અને કરેલું રોકાણ વ્યર્થ જાય. આમ, અનિશ્ચિતતા એ વ્યાપારચક્રોની સૌથી મોટી નકારાત્મક અસર છે.
- (v) આયોજકો માટે મુશ્કેલી : અર્થતંત્રમાં વ્યાપારચક્રો ખાનગીક્ષેત્ર માટે જેવી અનિશ્ચિતતા લાવે છે તેવી જ અનિશ્ચિતતા જાહેર ક્ષેત્ર માટે પણ હોય છે. સરકાર અથવા આયોજકો લાંબા ગાળા માટેનું આયોજન કરી શકતા નથી. પરિણામે આર્થિક વિકાસનાં લક્ષ્યાંકો ઉપલબ્ધ સાધનોનું આયોજન અસંભવ બને છે.
- (vi) બચત-મૂડીરોકણ જેવાં વાસ્તવિક પરિબળો ઉપરની નકારાત્મક અસર : તેજના સમયમાં રોજગારીની તકો, આવક વગેરેમાં વધારો થાય છે તેથી લોકોમાં ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ વધે છે. વળી, બીજી બાજુ, ભવિષ્યમાં પણ ભાવો વધવાની સંભાવના હોવાથી વર્તમાનમાં ખર્ચ વધે છે. આ સ્થિતિ પ્રજાને બચત કરતાં રોકે છે. બચત ન થવાથી ભવિષ્યમાં મૂડીની અછતનો સામનો કરવો પડે છે. આમ, વેપારચક્રો અર્થતંત્રનાં વાસ્તવિક ઘટકો ઉપર નકારાત્મક અસર સર્જે છે.

13.3 વ્યાપારચક્રોનું નિયંત્રણ :

આધુનિક અર્થતંત્રો સુવિકસિત છે. ઐતિહાસિક અનુભવોથી ખાનગી પેઢીઓ કે જાહેરક્ષેત્ર તેમની યોજનાઓ ઘડે છે. તેમ છતાં વ્યાપારચક્રોનું નિયંત્રણ માત્ર બજાર આધારિત પરિબળોથી થઈ શકતું નથી. ઊલટાનું આ વ્યાપારચક્રો અનિયંત્રિત રહે તો તેની તીવ્રતા વધારે ઘાતક પરિણામો લાવી શકે. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્ર મુક્ત અર્થતંત્રની વિચારધારા અપનાવતું હોવાથી તેમાં વેપારચક્રોનાં નિયંત્રણ માટેનું કોઈ વ્યવસ્થાતંત્ર કે સિદ્ધાંત જણાતાં નથી. 1929ની વૈશ્વિક મહામંદી આ મુક્ત વિચારધારામાં ફેરફારની જરૂરિયાત લાવી. આ પછી 1936માં પ્રકાશિત થયેલું બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી જોહન મેનાર્ડ કેઈન્સ (John Maynard Keynes)નું વિખ્યાત પુસ્તક “જનરલ થિયરી ઓન એમ્પ્લોયમેન્ટ, ઇન્ટરેસ્ટ એન્ડ મની” (General Theory on Employment, Interest and Money) આવ્યું અને તેમાં રાજ્ય એટલે કે જાહેરક્ષેત્રની આ વ્યાપારચક્રોનું નિયંત્રણ કરવામાં સક્રિય ભૂમિકા છે એવી રજૂઆત

કરવામાં આવી. તે પછી કેઈન્સ ઉપરાંત પણ બીજા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ માટેના સિદ્ધાંતો આપેલા છે, જેમાં અર્થતંત્રનાં ઘટકોના પારસ્પરિક સંબંધો, ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનાં મોડેલ સાથે સમજૂતી આપી છે. આ એકમમાં હવે આપણે કેઈન્સ, સેમ્યુઅલસન અને હિક્સના વિચારોનો અભ્યાસ વ્યાપારચક્રોના નિયંત્રણ બાબતે કરીશું.

13.4 વ્યાપારચક્રોના નિયંત્રણ માટે કેઈન્સનો અભિગમ :

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે કેઈન્સે વ્યાપારચક્રો માટેનો ખાસ કે વિશેષ અલગથી સિદ્ધાંત આપેલો નથી. પરંતુ તેના લખાણો અને સૈદ્ધાંતિક રજૂઆતને જો અપનાવવામાં આવે તો મહામંદીમાંથી અર્થતંત્રને બચાવી શકાય છે. જો કે અન્ય એક વિચારધારા પ્રમાણે કેઈન્સનાં “જનરલ થિયરી” પુસ્તક પહેલાં વેપારચક્રોનાં કારણો અને તેની પ્રક્રિયા વિશે કોઈ સ્પષ્ટ સમજૂતી આપી શકેલું ન હતું. આમ, કેઈન્સની પદ્ધતિસરની રજૂઆત તથા જાહેરક્ષેત્રની સક્રિય ભૂમિકાની સૌ પ્રથમ રજૂઆત મહત્ત્વની ગણી શકાય.

જે. એમ. કેઈન્સ (John Maynard Keynes) (1883-1946) બ્રિટીશ અર્થશાસ્ત્રી હતા. કેઈન્સ વ્યાપારચક્રોના ચડાવ-ઉતાર કે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ માટે “અસરકારક માંગ” કે “કુલ માંગ”ને મહત્ત્વનું પરિબળ માને છે. આ કુલ માંગ ઉપભોક્તાઓ દ્વારા થતી વસ્તુ અને સેવાઓની માંગ તથા ઉત્પાદકો દ્વારા થતી સાધનોની માંગથી બનેલી હોય છે. કેઈન્સના મતે ઉપભોક્તાઓ દ્વારા થતી માંગ મોટાભાગે સ્થિર હોય છે કે તેમાં બહુ ઝાઝો વધારો કે ઘટાડો થતો નથી. આથી અર્થતંત્રમાં નવાં મૂડીરોકાણ, રોજગાર વગેરે ઉપર અસર કરવા માટે ઉત્પાદકો દ્વારા કરવામાં આવતી સાધનોની માંગ મહત્ત્વની બને છે. જો સાધનોની માંગ થાય તો અર્થતંત્રમાં નવી રોજગારી, આવક અને ઉત્પાદનનું તેજનું ચક્ર શરૂ થાય છે. તેનાથી ઊલટું જો સાધનોની માંગ ઓછી થાય તો અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન, આવક અને રોજગારી ઓછી થતાં મંદીનું ચક્ર શરૂ થાય છે.

હવે, ઉત્પાદકો દ્વારા થતી આ પ્રકારની માંગ જે મૂળ અસરકારક માંગ કહી શકાય તેનો આધાર બે બાબતો ઉપર છે : (1) વ્યાજના દર અને (2) મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા. જો કે વ્યાજના દર નીચા હોય તેમ છતાં મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા નીચી હોય તો મૂડીરોકાણકારો નવું મૂડીરોકાણ કરતાં બચકાશે.

મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા એટલે નવાં મૂડીરોકાણથી થનારા નફા અંગેની અપેક્ષા, બીજા શબ્દોમાં એ અપેક્ષિત નફો છે. એટલે કે, જો મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા ઊંચી હોય એટલે કે નફો મળવાની અપેક્ષા હોય તો મૂડીરોકાણકારો ઊંચા વ્યાજદરે પણ મૂડી ઉછીની લેઈને નવું રોકાણ કરશે. નવાં રોકાણથી અર્થતંત્રમાં રોજગારીની તકો, ઉત્પાદન અને આવક વધશે, બજારમાં માંગનું પ્રમાણ પણ વધશે. પણ જો મૂડીની કાર્યક્ષમતા એટલે કે નફા માટેની અપેક્ષા ઓછી હશે તો નવું મૂડીરોકાણ નહીં થાય. આમ, તેજ કે મંદીની સ્થિતિ જો અનિયંત્રિત રહે તો તેની અસરો વધારે તીવ્ર બનશે. કુગાવો પણ વધારે તીવ્ર બને અથવા મંદી પણ વધારે તીવ્ર બને.

અહીં, કેઈન્સ કુગાવાના ઉપાય તરીકે જાહેરક્ષેત્રમાં હસ્તક્ષેપ મહત્ત્વનો ગણે છે. કેઈન્સના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેટલાંક સમય પછી વ્યાપારચક્રો સ્વયં સ્થિરતા તરફ જાય છે. પરંતુ આ સ્થિરતા કેટલા સમય પછી આવશે તે બાબતે અનિશ્ચિતતા રહેતી હોય છે, વળી તેની નકારાત્મક અસરો પણ આ દરમિયાન ઊભી થતી હોય છે. આથી સરકાર દ્વારા તટસ્થ રાજકોષીય નીતિને બદલે હેતુપૂર્વક વ્યાપારચક્રોને નિયંત્રિત કરે તેવી રાજકોષીય નીતિનું ઘડતર કરવું જોઈએ.

આધુનિક સમયમાં પણ જાહેરનીતિનું આ રીતે નિર્માણ કરવામાં આવતું હોય છે.

13.5 વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ અંગે સેમ્યુલસનના વિચારો :

પી.એ. સેમ્યુઅલસન (Paul Anthony Samuelson) (1915-2009) અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી હતા. તેઓનું સૈદ્ધાંતિક અર્થશાસ્ત્રીય બાબતોની સમજૂતી આપવામાં મહત્વનું યોગદાન રહ્યું છે. 1970માં તેઓને નોબેલ પ્રાઈઝથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા.

સેમ્યુલસન વ્યાપારચક્રો માટે ગુણક અને ગતિવર્ધનની અસરોને મુખ્ય કારણરૂપ માને છે. આમ, સેમ્યુલસન કેઈન્સીયન વિભાનાઓને જ આધારરૂપ લઈને તેમના વિચારો સમજાવે છે. જો કે સેમ્યુલસન જાહેરક્ષેત્રને કે તેના દ્વારા થતા જાહેર ખર્ચને તટસ્થ માને છે. આમ, જ્યાં કેઈન્સ વેપારચક્રોનાં નિયંત્રણ માટે જાહેરક્ષેત્રની સક્રિયતાની જ મુખ્ય ભૂમિકા માને છે ત્યારે સેમ્યુલસન આ પરિબળને તટસ્થ રાખીને સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ અને મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તરને મહત્વના માને છે. હવે, આપણે સેમ્યુલસને સમજાવેલી વ્યાપારચક્રોની ગતિને સમજીએ :

સેમ્યુલસનના સમયનાં કોઈ એક બિંદુએ થયેલું સ્વતંત્ર રોકાણ (ΔI_a) તેની અસરરૂપે આવકમાં વધારો કરે છે. આવકમાં આ વધારો થયેલાં રોકાણ કરતાં અનેકગણો હોય છે. પ્રતિક્રિયા રૂપે આવકમાં થયેલો વધારો નવાં રોકાણને ઉત્તેજન આપે છે, જે ગતિવર્ધનની અસર છે. માત્ર ગુણક અસર વેપારચક્રો સર્જવામાં એટલી સક્ષમ રહેતી નથી. કારણ કે, આવકમાં થતો વધારો અર્થતંત્રમાં નવી માંગ લઈ આવશે. આ માંગ પ્રમાણે ઉત્પાદન કરવા માટે નવું મૂડીરોકાણ કરવું પડશે. આમ, આ વિચારધારા પ્રમાણે મૂડીરોકાણ અને આવક પારસ્પરિક અસરો સર્જે છે.

ખાનગીક્ષેત્ર આધારિત મુક્ત અર્થતંત્રમાં રોકાણની અસ્થિરતા જ વેપારચક્રો જન્માવવામાં મુખ્ય પરિબળ હોય છે. આ અસ્થિરતાની તીવ્રતા કેટલી હશે એટલે કે ફુગાવો કે મંદી કેટલાં તીવ્ર રહેશે તેનો આધાર સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ અને મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર ઉપર રહેલો છે.

ગુણક અને ગતિવર્ધન વચ્ચેની આંતરક્રિયા આપણે એક ગાણિતીક મોડેલથી રજૂ કરીએ તો,

$$Y_t = C_t + I_t \dots\dots\dots(i)$$

$$C_t = C_a + c(Y_{t-1}) \dots\dots\dots(ii)$$

$$I_t = I_a + V(Y_{t-1} - Y_{t-2}) \dots\dots\dots(iii)$$

સમીકરણ (i) અનુસાર Y_t એટલે એક સમયની આવકનો આધાર ઉપભોગ અને રોકાણ ઉપર છે. સમીકરણ (ii) પ્રમાણે રોકાણ મુખ્યત્વે સ્વતંત્ર ઉપભોગખર્ચ (જેને આપણે અમુક ફરજિયાત કરવા પડતા ખર્ચ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ) એટલે કે અન્ય કોઈ બાહ્ય ઉત્તેજક પરિબળ ન પણ હોય તેમ છતાં આ લઘુત્તમ ખર્ચ તો થાય જ છે. જેમ કે લોકોનો ખોરાક પાછળનો પ્રાથમિક ખર્ચ, જે અર્થતંત્રને મંદીની સ્થિતિમાંથી બહાર લાવવામાં મુખ્ય અસર કરે છે અને c (Small letter c) સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા Y_{t-1} એટલે કે અગાઉની આવક ઉપર આધારિત છે. સમીકરણ (iii) મુજબ I_t એટલે કે કોઈ એક સમયનું રોકાણ Y_a સ્વતંત્ર રોકાણ, મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર (v) તથા સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખે છે.

અર્થાત્ કોઈપણ ઉત્પાદકને સ્વતંત્ર રીતે નવું રોકાણ કરવાનું પ્રોત્સાહન ત્યારે જ મળે કે જ્યારે લોકોની સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ ઊંચી હોય તથા મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર નીચો હોય. એટલે કે ઓછી મૂડીએ પણ વધારે ઉત્પાદન કરી શકાતું હોય.

આગળ આપેલ સમીકરણ (ii) પ્રમાણે સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ માત્ર ચાલુ આવક

નહીં પરંતુ Y_{t-1} એટલે કે અગાઉની આવક ઉપર પણ આધાર રાખે છે. આમ, આવક અને ખર્ચ વચ્ચે કેટલોક સમયગાળો પસાર થાય તેવી શક્યતા છે. આ સમયગાળો જેટલો લાંબો તેટલું નવું રોકાણ કરવા માટે ઉત્પાદકોને પ્રોત્સાહન મોડું મળે, જેને કારણે મંદીનો ગાળો લંબાવાની શક્યતા હોય છે.

અવલોકન :

સેમ્યુલસનના વિચારોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે સેમ્યુલસને વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ માટે કેઈન્સની જેમ કોઈ સ્પષ્ટ ઉપાય જણાવેલ નથી. પરંતુ સેમ્યુલસનનાં મોડેલ પ્રમાણે વ્યાપારચક્રોનો વૃદ્ધિપથ અગાઉથી જાણી શકાય છે. જો આ રીતે વ્યાપારચક્રોનો વૃદ્ધિપથ અગાઉથી જાણી શકાતો હોય તો તે અનુસાર ઉત્પાદકો તેમના રોકાણ અંગે આયોજન કરી શકે તેવી અહીં ધારણા અભિપ્રેત છે.

13.6 વ્યાપારચક્રોના નિયંત્રણ અંગે હિક્સના વિચારો :

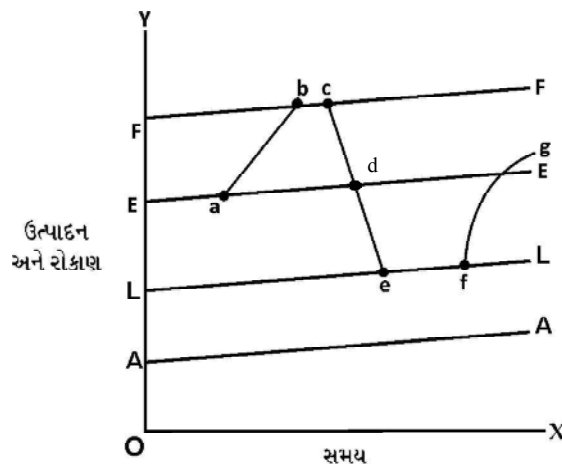
જે.આર. હિક્સ (Sir John Richards Hicks) (1904-1989) બ્રિટીશ અર્થશાસ્ત્રી હતા. વ્યાપારચક્રો વિશે તેઓએ તેમનાં પુસ્તક “A Contribution to the Theory of the Trade Cycle.”માં સિદ્ધાંત આપેલો છે. હિક્સના વ્યાપારચક્રો અંગેના સિદ્ધાંતમાં હેરોડના વૃદ્ધિ મોડેલ આધારિત અર્થતંત્રની પૂર્ણક્ષમતાએ રહેતા વૃદ્ધિ દર (GW=Warranted Growth)ની સમજૂતી આપે છે. તે ઉપરાંત અન્ય ઘટકો તરીકે ઉપભોગ વિધેય, સ્વતંત્ર રોકાણ તથા પ્રેરિત રોકાણ વિધેય તેમજ ગુણક અને ગતિવર્ધનની આંતરક્રિયાને લીધાં છે.

હેરોડનાં વૃદ્ધિ મોડેલ મુજબનો અર્થતંત્રનો વૃદ્ધિદર એ અર્થતંત્રની પૂર્ણ ક્ષમતાએ રહે તો એવો વૃદ્ધિદર છે જ્યાં અર્થતંત્ર સ્વયંસંચાલિત તબક્કામાં હોય છે. સ્વતંત્ર રોકાણ અન્ય પરિબળોમાં થતાં ફેરફારોથી સ્વતંત્ર હોય છે, જે વર્તમાન કે તાત્કાલિક રોકાણ માટેની તકો અનુસાર નહીં પરંતુ લાંબા ગાળાના વૃદ્ધિ દરને અનુસરે છે.

ઉપભોગ વિધેય $C_t = aY_{t-1}$ માં લોકોની ઉપભોગવૃત્તિ માત્ર ચાલુ આવકને આધારે નહીં પરંતુ અગાઉની આવકને પણ ધ્યાનમાં લઈને નક્કી થતી હોય છે.

પ્રેરિક રોકાણ ઉત્પાદન સ્તરમાં થતા ફેરફારોથી અસર પામે છે. તેથી તે અર્થતંત્રના વૃદ્ધિદર ઉપર આધાર રાખે છે.

હિક્સ ગુણક અને ગતિવર્ધનનું મૂલ્ય સ્થિર ધારે છે. ઉપરાંત મૂડીઉત્પાદન ગુણોત્તરને સરેરાશ જેટલો ધારે છે, જે એકમ કરતાં વધુ હોય છે (>1). આથી કુલ રોકાણ શૂન્યથી ઓછું થતું નથી. આમ, અર્થતંત્રમાં લઘુત્તમ રોકાણ તથા પૂર્ણક્ષમતાએ થતાં રોકાણની બે મર્યાદાઓ રહેતી હોય છે, જેની વચ્ચે વ્યાપારચક્રોના વળાંકબિંદુઓ રહેતાં હોય છે. હિક્સનું વ્યાપારચક્રનું મોડેલ આપણે એક આકૃતિની મદદથી સમજીએ.

આકૃતિમાં OY રેખા ઉપર ઉત્પાદન અને રોકાણ થતા OX રેખા ઉપર સમય બતાવેલ છે.

AA રેખા સ્વતંત્ર રોકાણ બતાવે છે, જે સ્થિર દરે થાય છે.

EE રેખા AA રેખાના સંદર્ભે સમતુલાનાં ઉત્પાદનનો પથ દર્શાવે છે, જે ગુણક અને ગતિવર્ધનની આંતરક્રિયાથી મળે છે.

FF પૂર્ણ રોજગારીની મહત્તમ સપાટીએ મળતી સમતુલાની સ્થિતિ છે. આ રેખા પણ AA રેખાને અનુલક્ષીને વૃદ્ધિ પામે છે.

LL રેખા લઘુત્તમ રોકાણસ્તર બતાવે છે.

ધારો કે, અર્થતંત્ર a બિંદુ ઉપર છે અને અર્થતંત્રમાં સ્વતંત્ર રોકાણથી ઉર્ધ્વગતિ આવે છે. આ સ્વતંત્ર રોકાણ માટે હિક્સ ટેક્નોલોજીકલ ફેરફારો, વસ્તીવધારો વગેરેને મહત્ત્વનાં પરિબળો કહે છે. આ તેજથી અર્થતંત્ર a બિંદુથી b બિંદુ તરફ ગતિ કરે છે. આ bથી bની ગતિ ગુણક અને ગતિવર્ધનની આંતરક્રિયાઓને આભારી છે. પરંતુ આ ઉપર તરફની ગતિ પૂર્ણ રોજગારીની સપાટી દ્વારા રોકાશે. જે આકૃતિમાં FF રેખાથી દર્શાવવામાં આવેલું છે. આ સ્થિતિએ પુરવઠા બાજુની મર્યાદાઓને કારણે ઉપર તરફની ગતિને અવરોધ લાગે છે અને અર્થતંત્ર બિંદુ b થી બિંદુ c સુધી સ્થિર દરે આગળ વધે છે. આ નવાં રોકાણમાં લાગતો સમયગાળો છે. અહીં અગાઉના સમય કરતાં આવકનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી રોકાણમાં ઘટાડો થાય છે. અહીં નીચે તરફ અર્થતંત્રની ગતિ શરૂ થાય છે.

હિક્સના સિદ્ધાંત અનુસાર જ્યારે અર્થતંત્ર નીચે તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે ગુણક અને ગતિવર્ધનની આંતરક્રિયા તીવ્ર અસર કરે છે અને મંદી તરફની ગતિ વધારે તીવ્ર રહે છે. જે c થી d અને e બિંદુ તરફનો રેખાનો ઢાળ જણાવે છે. આ સમયે થતી આવક પહેલાંની આવક કરતાં ઓછી હોય છે તેથી રોકાણ પણ ઓછું થાય છે. અહીં જો વધારાની ઉત્પાદન ક્ષમતા અર્થતંત્રમાં હોય તો અર્થતંત્રમાં મંદી હજી પણ ચાલુ રહેવાનું વલણ ધરાવે છે અને અર્થતંત્ર બિંદુ e થી બિંદુ f સુધી ગતિ કરે છે. આ તબક્કે બધાં જ સાધનો અને ઉત્પાદનનો ઉપયોગ થઈ ગયા પછી અર્થતંત્રમાં સ્વતંત્ર લઘુત્તમ રોકાણ થવાનો તબક્કો આવે છે અને અર્થતંત્ર બિંદુ f થી બિંદુ g તરફ ગતિ કરવાનું શરૂ કરે છે.

સમીક્ષા :

હિક્સના સિદ્ધાંતની પણ કેટલીક મર્યાદાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. જેમાં, હિક્સ દ્વારા સાધનોની અછતને મંદીનાં કારણ તરીકે બતાવવામાં આવેલ છે. તેની ડ્યુસેનબેરી (Duesenberry) દ્વારા ટીકા કરવામાં આવી છે. વળી સ્વતંત્ર રોકાણ મંદીના ગાળામાં સતત વધતું રહીને અર્થતંત્રને સુધારાની સ્થિતિમાં લાવે તે પણ શક્યતા નથી.

આ સિદ્ધાંત પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિને ટોચની મર્યાદા તરીકે બતાવે છે. પરંતુ વાસ્તવમાં પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ પછી જ માંગ હોય અને સાધનો ન હોય ત્યારે ઓછાં ઉત્પાદનની સ્થિતિએ ભાવોમાં વધારો અનુભવાય છે, નહીં કે મંદી તરફ ગતિ.

જો કે આ મર્યાદાઓ છતાં હિક્સના સિદ્ધાંતથી વ્યાપારચક્રોના ચડાવ-ઉતારના વળાંક બિંદુઓ (Turning Point) જાણી શકાય છે. તેમ છતાં હિક્સના સિદ્ધાંતથી વ્યાપારચક્રોની નકારાત્મક અસરોના ઉપાય સ્પષ્ટ જણાતા નથી અને સ્વતંત્રરોકાણ જ મુખ્ય ભાગ ભજવતું જણાય છે.

13.7 સારાંશ :

- આ એકમમાં વ્યાપારચક્રોનાં કારણો અને અસરોની ચર્ચા કરવામાં આવી.
- ઉત્પાદકોનો ધંધા-રોજગારમાંથી મળનારા નફા અંગેનો વિશ્વાસ, વાસ્તવિક સંપત્તિનું મૂલ્ય, ગુણક અને ગતિવર્ધનની પારસ્પરિક અસરો, ટેક્નોલોજીકલ ફેરફાર વગેરે મુખ્ય કારણો વ્યાપારચક્રો માટે જવાબદાર બને છે.
- વ્યાપારચક્રોમાં તેજ અને મંદીના સમયગાળાની જુદી જુદી અસરો થતી હોય છે. જેમાં આર્થિકવૃદ્ધિ દરમાં ઘટાડો, અનિશ્ચિતતા, બચત-મૂડીરોકાણ જેવાં પરિબળો ઉપર નકારાત્મક અસર થાય છે. તો તેજના સમયમાં અર્થતંત્રમાં ઉત્સાહ પ્રવર્તમાન હોય છે. મંદીના સમયમાં બિનકાર્યક્ષમ પેઢીઓ બજારમાંથી બહાર નીકળી જતી હોવાથી ઉત્પાદન સાધનોની વધારે કાર્યક્ષમ રીતે પુનઃફાળવણી થઈ શકે છે.
- વ્યાપારચક્રોનાં કારણો, તીવ્રતા, સમયગાળા, તબક્કા વગેરે બાબતે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેમના સિદ્ધાંતો આપેલા છે.
- કેઈન્સ દ્વારા સૌ પ્રથમવાર વ્યાપારચક્રની પદ્ધતિસરની રજૂઆત કરવામાં આવી તથા જાહેરક્ષેત્રની સક્રિયતા તેના ઉપાય તરીકે જણાવી. આમ, કેઈન્સનું આ યોગદાન આજ સુધી સૌથી મહત્ત્વનું યોગદાન કહી શકાય.
- કેઈન્સની જેમ જ સેમ્યુલસન અને હિક્સ વ્યાપારચક્રો માટે ગુણક અને ગતિવર્ધનનાં પરિબળોની આંતરક્રિયાને મહત્ત્વનાં કારણરૂપ ગણાવે છે. જો કે સેમ્યુલસન જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા થતાં મૂડીરોકાણને તટસ્થ બતાવીને સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ અને મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તરને વ્યાપારચક્ર માટે પ્રેરક પરિબળ તરીકે રજૂ કરે છે. સેમ્યુલસનના મોડેલનો અભ્યાસ કરવાથી વ્યાપારચક્રોના તબક્કા અંગે અગાઉથી જાણી શકાય છે.
- હિક્સના સિદ્ધાંતથી વ્યાપારચક્રોના ચડાવ-ઉતારના વળાંકબિંદુઓ જાણી શકાય છે.

13.8 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા (Marginal Efficiency of Capital) : મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા એ સંપત્તિ કે મૂડીના રોકાણથી થતા અપેક્ષિત નફાનો દર છે. જ્યારે ઉત્પાદક મૂડીરોકાણ કરે છે ત્યારે તેમાંથી કેટલો નફો થઈ શકે તેની અપેક્ષા રાખે છે તે અપેક્ષિત નફાનો દર એ મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતા છે. વાસ્તવિક નફો કે નફાનો દર મૂડીની સીમાંત કાર્યક્ષમતાથી જુદો હોઈ શકે છે.
- ગુણક (Multiplier) : કુલ રોકાણથી કુલ આવકમાં જે ફેરફાર થાય, એટલે કે રોકાણની આવક અને રોજગારી ઉપર જે અસર થાય તેને ગુણક કહેવામાં આવે છે.
- ગતિવર્ધન (Accelerator) : ઉપભોગખર્ચમાં થતા ફેરફારની રોકાણ ઉપર થતી અસરને અર્થશાસ્ત્રમાં ગતિવર્ધન અસર કહે છે.
- ફલનકાળ (Inventory Cycle) : ઉત્પાદન પ્રક્રિયાથી લઈને ઉત્પાદન ઉપભોક્તા સુધી પહોંચે તે પ્રક્રિયામાં લાગતો સમયગાળો એ ફલનકાળ કહેવાય છે.
- સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ (Marginal Propensity to Consume) : કુલ આવકમાં થતાં ફેરફારથી કુલ ખર્ચમાં જે ફેરફાર થાય તેને સીમાંત ઉપભોગવૃત્તિ કહેવાય છે. સંજ્ઞામાં તેને $MPC = \frac{\Delta C}{\Delta Y}$ તરીકે બતાવાય છે. ΔC એ ખર્ચમાં થતો ફેરફાર છે તથા ΔY આવકમાં થતો ફેરફાર છે.

- મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર (Capital-Output Ratio) : પેઢીમાં કે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં થતાં રોકાણનું સ્તર અને તેને પરિણામે કુલ આવક કે GDPમાં થતા વધારાને મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અમુક નિશ્ચિત આવક મેળવવા માટે જરૂરી મૂડીનાં પ્રમાણને મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર કહેવામાં આવે છે. ધારો કે, અર્થતંત્રમાં 8% ના દરે આવકવૃદ્ધિ કરવા માટે GDP ના 32% મૂડીરોકાણ જરૂરી હોય, તો $32/8=4$ તેથી મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર 4 મળે છે. નીચો મૂડી-ઉત્પાદન ગુણોત્તર મૂડી અને ટેકનોલોજીની ઊંચી ઉત્પાદનક્ષમતા દર્શાવે છે.

13.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- (ક) નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તારપૂર્વક લખો :
1. વેપારચક્રો એટલે શું ? વેપારચક્રોનાં કારણો અને અસરો લખો.
 2. વેપારચક્રો માટેના સિદ્ધાંતોમાં કેઈન્સ અને સેમ્યુલસનના સિદ્ધાંતોની તુલનાત્મક સમજૂતી આપો.
 3. વેપારચક્રો અંગેના સિદ્ધાંતોમાં કેઈન્સ, સેમ્યુલસન તથા હિક્સના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી સમાનતા અને ભિન્નતાના મુદ્દાઓ લખો.
- (ખ) નીચેના વિષયો ઉપર ટૂંકનોંધ લખો.
1. ગુણક અને ગતિવર્ધનની વેપારચક્રો ઉપર અસર.
 2. વ્યાપારચક્રોનાં કારણો.
 3. વ્યાપારચક્રોની અસરો.
- (ગ) નીચેના પ્રશ્નો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો :
1. મંદીના સમયમાં બિનકાર્યક્ષમ પેઢીઓ બજારમાંથી બહાર નીકળી જાય તેને શુમ્પીટર કેવી અસર તરીકે ઓળખાવે છે ?
 (અ) નકારાત્મક (બ) હકારાત્મક
 (ક) રચનાત્મક વિધ્વંસ (ડ) અસ્થિર
 2. વ્યાપારચક્રોની સૌથી મોટી નકારાત્મક અસર શું છે ?
 (અ) ભાવવધારો (બ) અનિશ્ચિતતા
 (ક) બેરોજગારી (ડ) આપેલામાંથી એકપણ નહીં
 3. કયા અર્થશાસ્ત્રી વ્યાપારચક્રોનાં નિયંત્રણ માટે સરકારની ભૂમિકા મહત્વની ગણે છે ?
 (અ) કેઈન્સ (બ) હિક્સ
 (ક) સેમ્યુલસન (ડ) એડમ સ્મિથ
 4. કેઈન્સ વ્યાપારચક્રોના ચડાવ-ઉતાર માટે કયું પરિબળ વધારે જવાબદાર માને છે ?
 (અ) નાણું (બ) વિદેશ વેપાર
 (ક) સાક્ષરતા (ડ) અસરકારક માંગ
 5. ફુગાવાનાં નિયંત્રણ માટે કેઈન્સ કેવા પ્રકારની રોજકોષીય નીતિની હિમાયત કરે છે ?
 (અ) તટસ્થ (બ) હેતુપૂર્વકની
 (ક) પ્રજાલક્ષી (ડ) આપેલા તમામ

13. કયા અર્થશાસ્ત્રીને 1970માં નોબેલ પ્રાઈઝથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા ?
(અ) કેઈન્સ (બ) હિક્સ
(ક) પી.એ. સેમ્યુલસન (ડ) શુમ્પીટર
7. સેમ્યુલસન વ્યાપારચક્રો માટે કઈ અસરોને મુખ્ય કારણરૂપ માને છે ?
(અ) ગુણક અને ગતિવર્ધન (બ) જાહેરખર્ચ
(ક) અસરકારક માંગ (ડ) વસ્તીવધારો
8. “A Contribution of the theory of Trade Cycles” પુસ્તક કોણે લખ્યું છે ?
(અ) કેઈન્સ (બ) હિક્સ
(ક) સેમ્યુલસન (ડ) ડુસેનબેરી
- તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ગ)ના જવાબો :
- (1) રચનાત્મક વિધ્વંશ
 - (2) અનિશ્ચિતતા
 - (3) કેઈન્સ
 - (4) અસરકારક માંગ
 - (5) હેતુપૂર્વકની
 - (6) પી.એ. સેમ્યુલસન
 - (7) ગુણક અને ગતિવર્ધન
 - (8) હિક્સ
- સંદર્ભ :

www.economicsdiscussion.net/circular-flow/circular-flow-of-income-2-sector-3-sector-4sector-economy/1020>